

UOT 551.52.911

**AŞAĞI KÜR ÇÖKƏKLIYI LANDŞAFTLARININ FORMALAŞMASINA
SU RESURLARINDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİNİN
KOSMİK METODLARLA TƏDQIQI**

N.R.ƏFƏNDİYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
ahlimanova83@mail.ru

Məqalədə Muğan, Salyan və Cənub-Şərqi Şirvan düzlərinin müasir landşaftlarının formalaşması, inkişafına su resurslarından istifadə edilməsinin müxtəlif aspektləri şərh edilir. Kosmik şəkildə alınan informasiyalarla Aşağı Kür çökəkliyi landşaftlarının dinamikası, antropogenləşmə dərəcəsi və struktur-funksional xüsusiyyətləri su resurslarından, suvarma üsullarından, su təchizatının dəyişməsindən asılı olaraq yaranan xüsusiyyətlər sistemli şəkildə qiymətləndirilir.

Açar sözlər: landşaft, transformasiya, su resursları, kosmik şəkillər, aqrolandşaft, struktur-funksional xüsusiyyətlər, dinamika, landşaft kateqoriyaları.

Müxtəlif dövrlərə aid “Landsat-7” orbital stansiyasından alınan kosmik şəkillərin deşifrənməsi əsasında tərtib etdiyimiz Aşağı Kür çökəkliyinin landşaft xəritəsində (şəkil 1) mənimsənilmə və dəyişilmə dərəcəsinə görə fərqlənən landşaft kateqoriyalarının regional paylanması və hər bir landşaft vahidinin struktur-funksional xüsusiyyətləri əks olunmuşdur. Antropogen yüklərin həcminə və istifadə xüsusiyyətlərinə görə ayrılan 5 kateqoriyanın hər biri həm antropogenləşmə dərəcəsinə, həm də təsərrüfat istiqamətlərinə görə bir-birindən fərqlənir.

Zəif və yaxud da epizodik istifadə olunan komplekslər adətən kosmik şəkillərdə səpələnən, dənəvər, ləkəli-səpələnən, bəzi sahələrdə isə şəbəkəli strukturlarla deşifrələnir. Bu komplekslər talalar şəklində başlıca olaraq tünd rəng fonunda təsvir edilir və tədqiq olunan massivin 8%-ə yaxın ərazisini əhatə edir. Onların xırda səpələnən areallarına əsasən Kür boyu düzənliklərdə, çökəkliklərdə, çalalarda tünd rəng fonunda rast gəlmək olar. Allüvial düzənliklərin, çay sahili tirələrin meşə-kolluq və kolluq landşaftlarında antropogen təsirlər mal-qaranın epizodik otarılması, meşələrin, qeyri-qanuni qırılması və s. təsirlərlə məhdudlaşır. Son 15-20 ildə Kürboyu meşələrində xeyli bərpa işləri aparılsa da, burada sürətlə artan yaşayış məntəqələrin zənciri genişlənərək meşə və kolluq landşaftlarına ciddi zərərələr vurur və yeni-yeni meşə və kolluq

mövcud bataqlaşmış və su-bataqlıq komplekslərinin sahəsi 2 dəfəyə yaxın artmışdır. Hazırda meliorativ işlər vasitəsilə qrunut sularının səviyyəsi tənzimlənmiş, bataqlaşmış ərazilərin xeyli hissəsi qurudulmuşdur.

Su-bataqlıq kompleksləri kosmik şəkillərdə özünəməxsus, aydın diqqəti cəlb edən konfigurasiyaları ilə tünd-yaşıl rəngin çalarları və ləkəli səpələnən arealları ilə əsasən Kür və Araz çaylarının keçmiş yataqlarında (paleodərələrdə) formalaşmışdır.

Cənub-Şərqi Şirvanda səpələnən areallarda seçilən şoranlıqların çoxlu tipləri var. Tirələr arası depressiya şoranlığı (14 min ha), takırvari şoranlıqlar (6,9 min ha), tərəli-tirəli şoranlıqlar (5,3 min ha), hidromorf şoranlıqlar (4,6 min ha) praktiki olaraq istifadə edilmir.

Cədvəl 1

Aşağı Kür çökəkliyi qeyri-müntəzəm təsərrüfat təsirlərinə məruz qalan və zəif istifadə edilən landsaftlarının paylanma xüsusiyyətləri (Y.Ə.Qəribov, 2013)

Rayonlar	Zəif istifadə edilən landsaftlar				Qeyri-müntəzəm təsərrüfat təsirlərinə məruz qalan landsaftlar			
	Məşə-kolluqlar və kolluqlar		Bataqlıq-çəmən, su-bataqlıq, şoranlıq		Zəif pozulmuş qış otlaqları		Kəskin pozulmuş otlaqlar	
	min.ha	%-lə	min.ha	%-lə	min.ha	%-lə	min.ha	%-lə
Biləsuvar	0,5	0,4	0,03	0,002	10,1	8,9	27,0	24
İmişli	0,7	0,4	2,3	1,4	28,5	17,7	34,3	21,3
Saatlı	0,5	0,6	0,04	0,05	12,3	15,9	16,3	21,1
Sabirabad	3,0	1,9	0,3	0,01	20,1	13,1	26,2	17,1
Salyan	0,6	0,3	6,0	3,0	11,2	7,2	22,1	14,3
Neftçala	0,2	0,8	4,2	3,3	8,5	6,8	13,3	10,7
Şirvan şəhəri	0,03	0,01	–	–	–	–	–	–
Cəmi	5,53	0,7	12,8	1,6	90,7	11,6	139,2	17,8

Zəif pozulmuş qış otlaqları tədqiq olunan massivin 90 min ha ərazisini tutur (11,6%). Bura dolayı əlamətlərlə deşifirlənən, bir-birindən az fərqlənən tərəli, tirəli, çökəkli düzənliklərin boz-çəmən, boz-qonur, çəmən torpaqlarında inkişaf edən yovşanlı, efemerli, kəngizli, şoran otulu otlaqlar aiddir.

Mərkəzi Muğanda və Cənub-Şərqi Şirvanda otlaqların deqradasiyası nəticəsində açıq qəhvəyi rəng fonunda deşifrlənən aktiv səhrələşmə ocaqları əmələ gəlmişdir. Boz-qonur və orta dərəcədə şorlaşmış boz-çəmən torpaqlarında təkrar şorlaşma baş vermiş, yovşanlı, efemerli, kəngizli yarım səhrələrdə şoran otulu, halofitli təkrar-törəmə antropogen mənşəli komplekslərin arealı artmışdır.

Təkrar-törəmə antropogen komplekslər xırda dənəvər, səpələnən strukturlar şəklində suvarılan çökək ərazilərdə, kanal, kollektorlar ətrafında daha geniş yayılmışdır. Son illərdə Mərkəzi Muğanda (Biləsuvar rayonunun Bağmanlar, Aranlı, Zəhmədabad kəndləri, Salyan rayonunun Marşlı – Qızılağac kəndləri arasında) çala-çəmən, bataqlı-çəmən və şorakətli torpaqlarda qrunut sularının səviyyəsinin qalxması ilə əlaqədar olaraq həm əkin sahələrinin daxilində, həm də kənarlarında 0,1-0,5 ha-dan 10-15 ha-ya qədər əraziləri əhatə edən tək-

rar-törəmə komplekslər sistemi əmələ gəlmişdir. Minlərlə fermerin uzun illər istifadə etdiyi əkin sahələrində şoranlıqlarla müşayiət olunan çoxsaylı xırda arealı, təsərrüfat işlərinə ciddi əngəl törədən bataqlıqlar, bataqlıq-çəmənlər, çala-şoranlıqlar və s. əmələ gəlmişdir.

Müntəzəm və intensiv istifadə edilən aqro komplekslər kosmik şəkillərdə müxtəlif həndəsi fiqurlar şəklində kəskin diqqəti cəlb edir. Əsasən Muğan, Salyan və Cənub-Şərqi Şirvan düzlərində geniş əraziləri tutur (cədvəl 2). Bura suvarılan bağ-plantasiyalar, aqroirriqasiya kompleksləri, epizodik suvarılan və yaxud da praktiki olaraq suvarılmayan vahidlər daxildir. Bu komplekslərin hamısı yaz və erkən yay dövründə çəkilən şəkillərdə yaşıl rəngin müxtəlif çalarları ilə diqqəti cəlb edir. Yayın sonunda və payızda isə onların rəngi açıq sarı və boz-qonur rəngin müxtəlif çalarları ilə seçilir.

Allüvial, allüvial-prollüvial, allüvial-dellüvial, dəniz-akkumlyativ düzənliklərində, orta və zəif şorlaşmış boz-çəmən, çəmən-boz, açıq-boz qəhvəyi, allüvial-çəmən torpaqlarında aqroirriqasiya landşaftları şəbəkəli strukturlarla taxıl, tərəvəz, bostan, quru subtropik meyvə, pambıq əkinləri ilə təmsil olunur.

Kür-Araz çaylarının sahili ilə çəkilmiş qoruyucu bəndlər mikrotexnogen relyefi, təkrar torpaq, bitki örtüyü, xüsusilə çəmən, yarımsəhra, müxtəlif otlardan, efemerlərdən ibarət kompleksləri ilə fərqlənir. Qoruyucu bəndlərin xeyli hissəsi XX əsrin 30-cu illərində çəkilmişdir. Bu bəndlərin ümumi uzunluğu 180 km, tutduqları ərazi isə 15 min ha olmuşdur. Xətti strukturlar şəklində Kür çayının sahili uzanan qoruyucu bəndlərin hündürlüyü relyefdən asılı olaraq 5-7 m, eni isə 5-8 m olmuşdur. Qoruyucu bəndlərin altında basdırılmış antropogen torpaqlar, üzərində isə kollu, yulğunlu, yovşanlı təkrar senozlar əmələ gəlmişdir.

Cədvəl 2

Aşağı Kür çökəkliyi düzənliklərinin intensiv istifadə edilən və əsaslı transformasiya olunmuş landşaftlarının paylanma xüsusiyyətləri (Qəribov Y.Ə., 2013)

Rayonlar	İntensiv istifadə edilən komplekslər						Əsaslı transformasiya olunmuş komplekslər					
	Suvarılmayan aqrolandsaftlar		Aqroirriqasiya kompleksləri		Bağ-plantasiyalar		Texnogen örtüklü kompleks		Seliteb komplekslər		Su təsərrüfatı ilə bağlı texnogen komplekslər	
	min.ha	%-lə	min.ha	%-lə	min.ha	%-lə	min.ha	%-lə	min.ha	%-lə	min.ha	%-lə
Biləsuvar	13,0	11,6	35,7	31,8	0,8	0,1	2,5	2,2	1,3	1,2	3,5	3,1
İmişli	10,3	7,8	32,2	20,2	0,1	0,1	2,2	1,3	1,4	0,8	2,1	1,3
Saatlı	7,0	9,8	38,9	42,0	0,2	0,3	1,4	1,8	1,9	2,5	2,0	2,6
Sabirabad	13,2	11,2	55,0	30,2	0,8	0,5	2,7	1,7	3,5	2,3	15,9	10,4
Salyan	9,0	6,8	40,8	23,5	0,6	0,4	5,0	3,2	2,4	1,5	20,0	13,0
Neftçala	7,0	6,4	22,0	19,8	1,3	1,3	1,2	0,9	1,4	1,2	6,1	4,9
Şirvan şəhəri	–	–	–	–	0,4	0,3	3,4	38,3	0,5	0,4	0,2	2,2
Cəmi	59,5	7,6	224,6	21,3	3,8	0,4	18,4	2,3	12,4	1,5	49,8	6,3

1980-1990-cı illərdə qoruyucu bəndlərin əksəriyyətinin tamamilə dağıdılması XXI əsr daşqınlarının daha böyük fəlakətlər törətməsinə real zəmin yaratmışdır.

2010-cu ildə qısa müddətdə keçmiş qoruyucu bəndlərin nəinki hamısı bərpa olunmuş, hətta yeni 100 km-lərlə bəndlər və su ötürücü qurğular tikilmişdir. Kür və Araz çayları ətrafı ilə çəkilən bəndlərdən başqa hündürlüyü 3,5-5,0 m, eni 5-6 m. olan Sarısu, Mehman, Ağgöl ətrafında da mükəmməl yeni qoruyucu bəndlər salınmışdır.

Əsaslı transformasiya olunmuş landşaftlar Muğan-Salyan massivinin 10,2% ərazisini (80 min ha-dan artıq) əhatə edir. Bu komplekslərin əksəriyyəti Kür, Araz, Akuşa çayları ətrafında, iri magistral kanallar boyu sahələrdə yayılmışdır.

Nəticə

Aşağı Kür çökəkliyi landşaftların kosmik informasiyaların deşiflənməsi əsasında təhlili göstərir ki, müasir landşaftların formalaşmasında və inkişafında su resurslarından istifadə edilməsinin böyük rolu var. Su təchizatının artması suvarma normasına riayət edilməsi su ehiyatlarından düzgün və səmərəli istifadə edilməsi təbii landşaftların müasir strukturunu və onun funksional xüsusiyyətlərini sistemli şəkildə tənzimləyir, nəticədə ekoloji cəhətdən dayanıqlı ərazi vahidlərinin formalaşmasına zəmin yaradır. Su təchizatının akumulativ düzənliklərinin yarımşəhra landşaftlarında 5000-6000 m³/ha olduğu ərazilərdə yüksək məhsuldarlığa malik aqro irriqasiya landşaftları formalaşır. İllik su təchizatının 4000 m³/ha-dan az olduğu ərazilərdə yaranan landşaftlarının əksəriyyətinin məhsuldarlığı zəif göstəriciyə malik olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиев Г.А., Гасанов Ш.Г., Алиева Р.А. Земельные ресурсы Азербайджана, их рациональное использование и охрана. Баку, 1981, 220 с.
2. Будагов. Б.А., Современные ландшафты Азербайджана. Баку, 1988, 136 с.
3. Гарибов Я.А., Исмаилова Н.С. Антропогенная нагрузка на равнинные ландшафты Азербайджана // Тр. Географического общества Дагестана. Вып. 37. Махачкала, 2009, с. 19 - 22.
4. Мусеибов М.А. Ландшафты Азербайджанской Республики. Баку: БГУ, 2013.
5. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. Azərbaycanın meşələri. Bakı, 2002, 412 s.
6. Qəribov Y.Ə., Azərbaycan Respublikasının müasir landşaftlarının antropogen transformasiyası. Bakı, 2011, 298 s.
7. Qəribov Y.Ə., Azərbaycan Respublikasının təbii landşaftlarının optimallaşdırılması. Bakı, 2012, 215s
8. İsmayılova N.S., Qəribov Y.Ə. Samur-Dəvəçi ovalığı və Qusar mailli düzənliyinin müasir aqroirriqasiya landşaftları. Bakı: RedNline, 2015, 198 s.

ОЦЕНКА СОВРЕМЕННЫХ ЛАНДШАФТОВ НИЖНО-КУРИНСКОЙ ВПАДИНЫ КОСМИЧЕСКИМ МЕТОДОМ

Н.Р. ЭФЕНДИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается формирование ландшафтов Муганской, Саянской и Юго –Восточно Ширванской равнин. Раскрываются аспекты влияния водных ресурсов на развитие ландшафтов. На основе аэрокосмических снимков изучена динамика ландшафтов, степень антропогенного воздействия и структурно – функциональные особенности Нижне – Куринской депрессии. Также произведена оценка особенностей. Ландшафта возникших в результате воздействия водных ресурсов и способов орошения.

Ключевые слова: трансформация, космический аппарат, агроландшафт, структурно-функциональные особенности, динамика, селитебные комплексы, ландшафтные категории.

EVALUATION OF MODERN LANDSCAPES OF THE LOWER-KURA DEPRESSION BY THE SPACE METHOD

N.R.EFENDIEVA

SUMMARY

The article discusses the formation of landscapes of the Mugan, Salyan and South-East Shirvan plains. The aspects of the influence of water resources on the development of landscapes are revealed. On the basis of aerospace images, the dynamics of landscapes, the degree of anthropogenic impact and structural and functional features of the Lower Kura depression are studied. The features are also assessed. The landscape is generated by the impact of water resources and methods of irrigation.

Key words: transformation, spacecraft, agrolandshaft, structural and functional features, dynamics, residential complexes, landscape categories.